

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ . — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ . — ՊԱՏՄԱԿԱՆ .
ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

1843-1896

ՀԱՅՈՐ ԾԻ

ԱՊՐԻԼ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(ՏԵՍ ԴԷՂ 105)

ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Ի ՄԱՐՍԻԿԻԱ ԳԱՂՂԻՈՑ

Ս Կ է քանի մի տարի ետք Ոսկա-
նեան նոր հրատարակութիւն մը
չկայ, ոչ յԱմսօրնաւ, ուստի վեր-
ջուած և փոխադրուած է տպարանն,
որ ի Լիւիսնայ: Միայն կը զբա-
սենք 1669 մայիս 26 թուականաւ՝ շատին
չեզուա աղերսի թուղթ մի, զոր նոյն Ոսկան
վարդապետ կ'ուղղէ առ Լուսովիկոս ԺԻ Թա-
գաւոր Գաղղիոյ. որ իր սքանչանաց և զար-
մանաց հաւատարմաց հետ առ նոյն մեծափառ
թագաւոր, իր ջանքով տպագրուած Աստուա-
ծաշունչ գրոց օրինակ մի կը համարձակի ըն-
ծայել արքային: Խրատուեցիւ որ այն ընդա-
նելութեամբ, անձամբ կ'երթայ ի Պարիս,
և միջնորդ ունելով գնչակաւոր արեւելագէտ

Ժամանակին զԼորիան Գարփիոյ, մարտիրոսացի
ծննդեամբ, կը յաջողի ընդունել ի Թագաւո-
րէն « հրամանագիր տպարանի մը հաստա-
տութեան ի Մարտիրոս կամ ի Լիւսն, և
կամ Գաղղիոյ տէրութեան ուրիշ քաղաքի մը
մէջ. որովհետեւ այդ պորձը մեծապէս օգտա-
կար էր հասարակութեան, և արեւելեան լե-
զուաց սաման մեծ դիւրութիւն պիտի մա-
տուցանէր » : Հրամանագիրն, կ'ըսէ Բորի,
սլայման մ'այլ կը գնէր տպագրողաց վրայ,
որ « հրատարակելի զրքերը ուղղափառ, հոռւ-
մէական կրօնից վարդապետութեան և հա-
ւատալեաց հակառակ բան չպարունակեն » :
Ոսկան կ'ընդունէր այս պայմանը, քանի որ
իր բաւն և ճիշդ իմաստին համեմատ կը գոր-

ծաղրուէր. բայց կը վախնար որ չըլլայ թէ առիթ մի տրուի անով՝ յապագային փոփոխելու կամ բոլորովին անհետ ընելու հայկական արարողութիւնքն ու ծէսերը: Իրատքի էր Ոսկանայ այդ երկիւղը յետանդուն և ի փութաջան հանդակատարութենէ ազգայնոց ու մանց, քանի որ ուրիշ տեղ տպագրուած հայ գրոց մէջ կը սկսէին երեւալ այդ նշաններ, և պարտք կը սեպէ Ոսկան՝ կարելի զգուշութիւնն ընել, նոյն իսկ իւր և ընկերակցաց նիւթական շահուն տեսակիտիւ. որովհետեւ այդ կերպով եղած հրատարակութիւնք՝ ազգին ընդհանրութեան չէին կրնար հանայանալ, ու գրքերն անվաճառ կը մնային: « Սակայն և այնպէս, կը շարադրէ Բորի, վստահ գաղղիկական պետութեան կողմանէ արուած խոստմանց անկեղծութեան, և թագաւորական պաշտպանութեան, որոշեր էր Ոսկան փոխադրել, ինչպէս և փոխադրեց, իր տպարանն յԱմսդէլտամէ ի Մարսիլիա, հանդերձ ամենայն կահիւքն և կազմուածքով »: Մենք տեսանք թէ ինչպէս տարի մը զործեց նա ի Լիլլոսնոյ, ուստի անցաւ ի Գաղղիա:

Հռովմայ աթոռը երբ առաւ այս փոխադրութեան լուրը, փութաց անոր վրայ հրաւիրել թեմական եպիսկոպոսին հսկողութիւնն, իմացընելով թէ Ոսկան ի յարաբերութեան և արեւելեան եկեղեցւոյ պատրիարքին՝ որ յԷջմիածին: Այն պատճառաւ Գեր. Դրֆորսէն Յանսոն՝ որ ի ժամանակին Մարսիլիայի եպիսկոպոսական աթոռոյն գահակալն էր, պահանջեց նախ արքեպիսկոպոս տպագրիչէն հաւատոյ դաւանութիւն մը՝ համաձայն հռովմական եկեղեցւոյ վարդապետութեան, զրաւոր՝ ի հայ և ի լատին լեզու. և ապա իւր ընդհանուր փոխանորդին հսկողութեանն յանձնելով նոր բացուած տպարանը, իրեն սեպհականեց հոն հրատարակելի գրոց քննութիւնը հայ լեզուի հմուտ քահանայի մի ձեռքով, որ այս նպատակաւ ի պատեն ժամանակի պիտի զրկուէր ի Հռովմայ:

Երբ իրերն այս իմասկի մէջ էին՝ ձեռք զարկաւ Ոսկան իր նոր տպագրատան հաստատութեանը, որոյ անունն անփոփոխ պահեց կոչելով Տպարան սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն

Սարգսի զօրավարի. զի կը յուսար որ պիտի յաջողի յատուկ անձնական ծախիւք հրատարակել իբրեւ երախայրիք նոր գործատան՝ քառածալ Ժամագիրք մի, երեք հազար օրինակ, եւ զարդարուած ութ մեծ պատկերներով, արհիւնք Կունդիէ (Cundier) փորագրողին ճարտար գրչին: Այս Ժամագրոց յառաջաբանին մէջ՝ Ոսկան կը գանգատի իր դրամական անձկութեան վրայ՝ որով յիշատի կը նեղուէր. « Քանիցս անգամ, կ'ըսէ, գրեաց առ իս մեծաշուք և բարձրագահ հայրապետն Տէր Յակոբ, տեղակալ և առաջնորդ սրբոյ Էջմիածնի, տպագրել զՄարդոստարան ատենի, և խոստացաւ առաքել զծախն, բայց ոչ եղև. քանզի ոչ միայն ոչ առաքեաց, այլ և ոչ բանիւ կարաց օգնել, վասն իրողմանցն որ անկաւ ի մէջ նոցին, սրոյ վրկավման փասն և ինձ ժամանեաց. վասն այն ես կարի սուրբ կացայ վասն պարտուցն որք ի վերայ իմ բարկեցան, և բարկեալք կան սակս Աստուածաշնչոցն և այլոց գրոց, որք սփռեցան ի մէջ Հայաստանեայց, որ և յուսահատեալ քանի մի տարի բարձի թողի արարի, վասն նեղութեան և վտանգին որ հասին ի վերայ իմ և պատեցան զինեւ: Բայց այժմ տեսնելով զի յուսահատութեամբ լքանելն ոչ ինչ օգնէ », բռնապատուեցաւ, ինչպէս յիշեցինք, երկրորդ անձի մը ընկերակցութեան զիմէլ՝ զորքը առաջ տանելու և ի պարտաւ տեսարց չնեղուելու համար:

Ընկերակցութիւնն ըրաւ Համազասպեան Թադէոս երիցուն հետ, որ Ոսկանայ քաղաքակիցն էր ու հետը ի Պարիս և ի Մարսիլիա ճանապարհորդութիւն ըրեր. բայց ընտրութեանը մէջ բաղգաւոր չեղաւ. որովհետեւ այդ անձին յետագայ բռնած ընթացքէն յայտնապէս կ'երեւնայ որ նիւթական շահէն աւելի զօրաւոր և զաղտնի շահէ մը մղուած, հետը ընկերանալու ետեւ եղած էր ամէն կարելի ջանիւք, թէ Ժամագրոց հրատարակութիւնը խափանելու և թէ տպագրարանը բոլորովին անհետ ընելու նպատակաւ: Զմիւռնացւոց հանրապիրը, « Եթէ իրեն հաստատուաւ ըլլաք, կ'ըսէ մեր տպագրատունը կը փնացնէ և գիտութեան լոյսը կը մարեք. (Si illi creditis, nostram typ-

graphiam destructis et scientiae nostrae extinguetis:

Ոսկան իրեն ընկեր առնելով զԹադէոս՝ տպագրելի գրոց ծախուց և շահուն մասնաւոր ընկու համար, պէտք եղած զգուշաւորութիւնքը բանեցուցեր էր, բացարձակաբար իր անձին պահելով զորոց սրբազրութիւնը: Ըսածնիս յայտնապէս ի երևնայ այն դաշնագրէն՝ որ 1673ին երկուքին մէջ դրուած է. որով կը պարտաւորին հազարական դահեկան դնել՝ զօրծաւորաց վարձուն, թղթոյ ստացման և ուրիշ ամէն կարեւոր ծախուց հատուցման համար. յայտնի է որոշ պայմանագրով, զի յետ աւարտման տպագրութեանն՝ արքեպիսկոպոսն երեքհարիւր յիսուն օրինակ վերցնելու իրաւունք պիտի ունենար, իբրու ի վարձ իւր աշխատանաց՝ զորոց սրբազրութեան և տպագրին աւարտման, և մնացած երկու հաւասար բաժին պիտի բլլային, մին Ոսկանայ և միան թադէի: Բայց շուտով յայտնի եղաւ թէ ո՛րչափ անբաւական էին Ոսկանայ կողմանէ եղած այս զգուշութիւնը: Վասն զի հազիւ ժամագրոց առաջին թերթը մամլոյ յանձնուած էր, թադէոս սկսաւ ամենագոյն արդելք հանել. և եթէ արժան է հաւատք ընծայել Զմիւսնիոյ Հայոց կողմանէ արուած աղերսագրին, զոր արդէն յիշեցինք, այս ընկերակցին՝ զոր անարժան կը համարին ոչ միայն քահանայ, այլ և քրիստոնեայ կոչուելու, ի գործ դրած անարժան միջոցներուն և նախատանաց հետեւանք եղաւ ապա զըրիշ արքեպիսկոպոսին մահը:

Այս ծանր ամբաստանութիւնն, ստոյգ ըլլայ կամ ոչ, յայտնի է որ Ոսկան մեռաւ ի Մարտիկա 1674 թուականին առաջին ամիսներուն. և թադէոս փութաց տէրութեան միջամտութեամբ կնքել տպագրական գործարանը, և սինեսկալի գատարանին փոխանորդը մացընել ի տուն վախճանելոյն: Նոյն միջոցին ժամագրոց տպագրութիւն հազիւ վեցերորդ թերթին հասած էր: Ուրիշ բոլոր մ'ալ, սաղմոսաց Գաւթի, որ Ոսկանայ յատուկ ստացուածքն էր, և ամբողջ Եւթ թերթներու մէջ պիտի բովանդակուէր, զեռ նոր սկսեր էր տպագրուիլ և միայն առաջին քանի մի թերթը հրատարակուած էին: Բորի Գաղ-

ղիացոյն այս յիշատակած Սաղմոսը՝ և մեր ունեցած տեղեկութիւնք կը ցուցնեն թէ այս անկատար մնացած տպագրութիւն՝ Նարեկացոյն աղօթամատեանն է, որոց քանի մի թերթերն միայն ունինք, տպագրեալ ի 1673, և յորոց ի ճակատուն այսպէս նշանակուած է. « Գիրք . . . տպագրեցեալ ներգործարանում որոյ Լէվմածնի, և որոյն Սարգսի զօրավարի: Ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ, և ի թագաւորութեան Քրիստոսապետի և բարեպաշտի արքային Լուդովիկոսի վերականգնութեամբ և հոգաբարձութեամբ և ծախիւք Ոսկանայ վարդապետի և եպիսկոպոսի Երեւանեցոյ. ի Մարտիկայ. թուին Քրիստոս 1673 և արբիլի 3 »: Ի Պոլսի ի 1475 թուին Հայոց տպագրեալ մեծադիր Նարեկ զորոց ծանուցման մը մէջ կը յիշատակուի, թէ « լուսաւորեալ հոգի Ոսկան վարդապետն սկսեալ էր (զտպագրութիւն Նարեկի) և չէր կատարեալ յինչ և իցէ պատճառէ »: Սաղմոսաց տպագրութիւն մ'ալ եղած է արդարեւ նոյն քաղաքին մէջ, բայց Ոսկանայ մահունէն ետքը, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի յիշատակենք: Արդէն օկզնատութեալ այս երկու գրոց տպագրութիւնն յառաջ վարելու և ի գլուխ հանելու համար, — որոց վրայ դատարանք արդէն ձեռք դրած էին, — բռնապատեցաւ Սողոմոն՝ Ոսկանայ ընտրողին և ժառանգ, բանակցութեան մանել թադէի հետ և ընդունիլ դրած պայմաններն:

Նոյն 1674 տարւոյն հաստատուած դաշնագրով մի որոշուեցաւ, որ նորատապ ժամագրոց և Սաղմոսարանի ամէն թերթերն, թէ՛ տպագրուածներն և թէ տպագրելիք ի մամլոյ ելնելուն պէս անմիջապէս յանձնուին Լըֆէբիւր փաստաքանին, թադէի ապահովութեան համար հոն մնալ մինչև ժամագրոց տպագրութեան աւարտումը, և իրեք հազար օրինակաց հաւասարաբաժին բաշխումն երկուքին մէջ, ըստ արդէն կնքեալ պայմանագրութեան: Սողոմոն հաւատարիմ և փութաշան երեցաւ իր կողմանէ ի պահպանութիւն պայմանացն: Վրան հազիւ տարի մի անցած էր՝ երբ հանճարամիտ օժանդակութեամբ Նասիւպայ Գրիգորեան, իր կողմանէ դրուած գործակատարին, և Մատթէի Յովհաննիսեան

շարող սպազորչի, ոչ միայն դաշնագրին նը պատակ ժամագրոց սպազորութիւնը աւարտեց, այլ նաև ուրիշ գրքեր ալ կարող եղաւ հրա- տարակել. ինչպէս անմիջապէս հետեւեալ տա- րին մէջ՝ Ճարտասանութեան գիրք մը, հե- տինակութեամբ Յովհաննես Յակոբայ (Հոյով) վարդապետի կոտորանդնապոյնեցւոյ, որոյ տա- ունց շարարարդոյն էր, ինչպէս նշանակուած է յ'էջն 153, « Մատթէոս Յոհաննեսեան, — Որ է պեղջէ եմ վանանդեան, — Եղէ բարգոզ փոքերո գրգկան » :

* *

Սոյն Յովհաննէս Յակոբայ հայ ուղղափառ քահանայի ձեռքով՝ ամէն սպազորելի գրքեր կը քննուէին, որ պաշտօնապէս զրկուած էր ի Հոյովմէ ի Մարտիրի, և որոյ ճանապարհի ծախուց համար հասոյց Սողոմոն երեքհարիւր դահեկանի գումար մի: Այսպիսի որոշիչ քըն- նութենէ մի ետքը՝ Ս. Էջմիածնի տպարա- նին վերակացուք փութցանք անապարհել թա- դէ՛ք՝ որ անպապղ ժամագրոց օրինակաց հա- ւասար բաշխման գործը կատարուի. և անով փափաքելի է երկու որոշ արդիւնք ձեռք յե- րած կ'ըլլային: Նախ, որ այնուհետև կը դադ- րէին իրենց ամէն յարաբերութիւնք՝ բուռն և տարապարտ խնդիրներով յուզում և շփո- թութիւն պատճառող անձի մի հետ, և եր- կրորդ. որ դրամական շահու մերձաւոր յոյս մը կ'ունենային, և որուն մեծապէս պէտք ունէր Ոսկանայ ձեռքով հաստատուած տպարանն: Սակայն թափէի մտաց խորնուրդք հոն չէին, որ ինչպէս ըսինք՝ իր նիւթակաջ շահէն ա- ւելի նպատակ ունէր գործարանին խափանումը քան անոր վերահաստատութիւնը: Ոչ միայն չուզեց ստորագրութիւնը գնել իրեն առաջար- կուած ընկերակցութեան պայմանագրի մի, այլ սենեակայի փոխանորդին դատարանն դի- մելով՝ ամբաստանութիւն ըրաւ արդէն ի Յա- կոբայ քահանայէ քննուած ժամագրոց վրայ, իբր թէ տակաւին կը գտնուին ի նմա հեռ- ձուածողական բաւեր, հակառակամարտք ուղ- դափառ հաւատոյ, և խնդրելով անոնց սըր- րագրութիւնը՝ կը պահանջէր որ հրատարա- կուած ութ թերթը նորէն տպագրուին, գոր- ծակատար ճանչցուած Նասիպ Գրիգորի ծախ-

քով: Կը պահանջէր դարձեալ բարդական շահու մը պատրուակաւ քօղարկելու համար այսպիսի ամբաստանութեան մը ատելի մա- սը, որ ի նակատու գրոցն յայտնապէս նշա- նակուի թէ հրատարակութիւնն եղած էր հա- ստակաց ծախիւք Ոսկանայ արքայիսկապո- սին և թագէի:

Այդ կրկին առաջարկութիւնք ընդունելի եղան. բայց խորհրդարանն վճիռ ալ տալով ի 1675 ի սեպտեմբերի 28 որ երկու ըն- կերակցաց անուանք ժամագրոց նակատը զը- րուին, ջնջեց սենեակալի ատենին վճիռը, և երկու կողման ալ պատուիրեց, որ քաղաքին եպիսկոպոսական ղլխաւոր փոխանորդին ներ- կայանան և իրմէ լսեն թէ արդեօք հաճի է այն սրբագրութիւններն ընել:

Թագէոս զո՛ր չեղաւ հետապնդութեամբն դատաստանական միջոցներով՝ ի գործադրու- թիւն այս բարձրագոյն վճռոյն. այլ մասնաւ- ւոր գրուածով մը ամբաստանեց զՆասիպ Գրի- գոր, իբրաւ նենգավաճառ, դատարկաշրջիկ և սնանկացած մարդ մը. և յաջորդեցաւ նոյս վճիռ մը ձեռք բերել, որով իշխանութիւն կը տրուէր բռնել սալ Սողոմոն Լեւոնեանի այդ գործակատարը: Նասիպ՝ նոյն ժամանակին տիրող օրինաց տրամադրութեանց հակառակ բանա զդուրելուն՝ բողոքեց խորհրդարանին առ- պարասիրութեանն, իր ազատութիւնն խըն- դրելով. և 1676 յունիս 9 գրուած վճռով մը բանտէն արձկուելով, օրոշուեցաւ որ ժա- մադիրքն միւսանգամ եպիսկոպոսական փո- խանորդին քննութեանն յանձնուի, և վկայիւք հաստատուի թէ առղափառ, առաքելական և հուովմէական վարդապետութեանց հակա- ոակ բան մի չի բուլանդակեր:

Թագէի այս ամէն գործերը՝ ատելի ըրին թէ՛ իր անձը և թէ ընկերակցութիւնը ի գործ Մարտիրոսի տպարանին. ուստի և ա- մենախիստ լեզու մը կը գործածեն իրեն զէմ՝ նոյն տպարանին վարիչք, ու Ոսկանայ ա- նուամբ կաակ մը հրատարակելով՝ անոր մա- հուրէն ետքը, թէ վարդապետին վախճանին և թէ տպագրատան յառաջակիմութեան կա- սելուն և ձախողելու՝ զինք պատճառ կը բըռ- նեն: Ահաւասին նոյն կտակին քանի մի տո- ղերն, զոր Ոսկան կ'ուղղէ « առ ամենայն

հայազինս, յաւէտ առ հոգեւոր հայրն իմ՝ Տէր Յակօր սրբազան կաթողիկոս . . . սակս
 Կառնակոյն ժառանգն իմոյ. ի պատճառէ
 չարեացն չթափուի իրիցոյ՝ անցուցելոցն
 ընդ իս և ընդ զործարանիս իմոյ ի Մար-
 չիլիայ քաղաքի » և կ'աւանդէ թէ « . . .
 Թափէոս Համազասպեան զամրոցս և զղղեակս
 առօրէնութեան կերտեաց առս, բազմանար
 մեքենայիք, հաստատեալ ի նմին ամբար-
 տակս շարութեան . . . մուծանելով զինքն ընդ
 յարկաւ անկելոյն՝ յեցեալ ի զօրութիւնս նո-
 բին վաղակործանն . . . որպիսի անցս ան-
 ցոյց ընդ իս ի ժամանակի ծիրութեանս ի-
 մում, ի մէջ այլառեւ ջրիստոնէից » :

Զօրութեամբ վերոյիշեալ վճողին՝ Գեր-
 ֆորքէն-Յանսոնի յանձնուեցաւ գիրքը։ Ե-
 րկուսոց հարկ չի սեպեց թարգման մը ու-
 զել ի Հոլմէ՝ այս քննութիւնն ի դուռն
 տանելու համար։ ու յանձնեց թովմաս Հայ-
 րապետեան հայ քահանայի մի, որ նոյն ա-
 տեն զանուեցաւ ի Մարտիլայ, անսի ի Պա-
 րիս անցնելու դիւանարութեամբ։ Նոր թարգ-
 մանն ոչ միայն նպատաստը չերեցաւ իր հայ-
 բնակից տպագրուաց, այլ խոտապահանջ
 քան զթափէոս. վասն զի ոչ միայն պահան-
 ջեց նշանակուած ութ թերթից կրկին տպա-
 գրութիւնն, այլ ուրիշ ութ թերթ ալ անոնց
 վրայ աւելցուց, զորս հարկ թի փոխել՝ հե-
 րեալականական արատ կրէնուէ։

Նախպ Գրիգորեան խնայելով իր յանձն-
 արարին (mandant) կրկին տպագրութեան
 ծանր ծախքը, զէմ չկեցաւ կարեւոր սեպուած
 սրբագրութիւններն ընելու, վրիպակացոյց տախ-
 տակ մը աւելցընելով տպագրուած վերջին
 թերթին յետին երկրորդ երեւին վրայ, որ-
 պէս զի կարելի չլլայ փոքընել հանել զայն
 առանց գիրքն պակասաւոր և անկատար ը-
 նելու։ Այս առաջարկութիւն՝ խորհրդարանին
 վաւերացուցման ներկայելով, 1678 ապրիլ
 1 վճռով մը որոշուեցաւ, որ Մարտիլայի եւ-
 րկուսոց պատշաճականն գործէ՝ ինչ որ ի-
 րեն կարեւոր երեւայ. ուստի և Գեր. Յան-
 սոն՝ հետեւեալ յունիս 7 հրամանագրով մը
 պատուիրեց Հայոց, որ տպագրեալ ամէն թեր-
 թերէն երկերկու օրինակ իրեն յանձնուին,
 որպէս զի կարող ըլլայ սրբապրել այն վրի-

պակներն որ կրնան սպրդած ըլլալ։ Բայց
 եպիսկոպոսը պիտի չկարենար այս փափուկ
 ու դժուարին գործը ի գլուխ հանել, վասն
 զի Մարտիլայի աթոռն ի Պովէ փոխադրուե-
 լով ի 1679, ի պարագայութեան մնաց իր
 գահը. ու Փիլիպ Դրբոսէ քահանայի մի
 (prévôt) յանձնուեցաւ անոր վիճակին առ-
 ժամանակեայ կառավարութիւնը, որ յերկա-
 րեցաւ մինչև ի 1682 :

* *

Եպիսկոպոսական բնդհանուր փոխանորդն
 Դրբոսէ բացարձակ տէր եղողն Էլմիածին
 տպագրական գործատան վիճակին, իր հրա-
 տարական կրօնական քանի մի երկասիրու-
 թեամբքը Յանսնեանց համամիտ ճանչցուած
 էր։ Բայց օրովհետև իննովկենարօս ԺԱ քա-
 հանայապետ՝ Լուդովիկոս ԺԴ Թագաւորին
 հետ ունեցած երկարատեւ խնդրոց պատճա-
 րաւ ամէն ուժովը կը պաշտպանէր իբրի ե-
 պիսկոպոսին հետեղքը, փիլիպ Դրբոսէ քա-
 հանայապետական իշխանութեան ջերմ կու-
 սակից զառնալով, ետէ՛ եղաւ Մարտիլայի
 մէջ՝ Հոլմայ Հաւատաստիւ ժողովոյն նման
 ընկերութիւն մի հաստատել, և որոյ նպա-
 տակն պիտի ըլլար բարձունք և ջնջումն ա-
 մենայն հերետիկոսութեանց իր վիճակէն։
 Այս ընկերութիւնն հաստատուեցաւ ի 1679,
 բայց առանց երկարատեւ ըլլալու։ Մեծ եւ
 օանդով զբաղեցաւ նա հայկական տպարանին
 գործովը, և զոր կը հաւատարմացրնէ մեզ
 Մարտիլայի մատենադարանին մէջ ինչուան
 հիմայ պահուած Ժամագրոց օրինակ մը, յո-
 բոյ ի ճակատուն և ի վերջին 408 էջն՝ հե-
 տեւեալ ինքնագիր ստորագրութիւնը զրուած
 են. « Թափէոս երէց (հայ լեզուով ու գրով.)
 — Philippe Bausset prévôt et vic. —
 Marguerite Chava (Մարտիլացի, Սողո-
 մոն սարկաւագի կին). — Thomas Her-
 bied. — Sossin, notaire secrétaire.

Ի ստորեւ ճակատու նոյն օրինակին սկըզբ-
 նագիր վաւերական կամ՝ ընկալագիր մի կայ
 հետեւեալ խօսքերով. Remis rière (?), priè-
 re) de greffe de l'évesché, en consé-
 quence de l'ordonnance rendue par
 M. le grand vicaire, au pied de son

verbal, le vingt-quatre octobre mil six cent septante-neuf, le 25 du dit. Ստորագրեալ Sorsin. Գրքին ճակտին վրայ նշանակուած է որ հրատարակութիւնն եղած է ի տպարանի սրբոյն Սարգսի զօրավարի և ջանիւք և սրբագրութեամբ Ոսկանայ վարդապետի և Արքեպիսկոպոսի Երեւանեացւոյ արպետմբ և ծախուք նոյնոյ Ոսկանայ Արհեպիսկոպոսի և Թաթեւի իրիցու երեւանեացւոյ » ի Մարտիիս, յամի 1678 և Թուականին Հայոց ՌՃԻԲ:

Տարակոյս չկայ ուրեմն որ վճիռք խորհրդարանին նկատմամբ յամամարտոց ճակտին կարգաւորութեանը՝ լիովին ի զօրծ դրուած էին 1679 Թուականին հոկտեմբեր ամսոյն մէջ: Որով այնուհետև ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց սահմանել թէ արդեօք հա՞նր էր կամ ոչ, զրքին մէջ անցընել այն սրբագրութիւններն որոց վերջինն որոշումը թողուած էր միեւնկաւոր եպիսկոպոսին, կամ այն եկեղեցականին՝ որ անոր փոխանորդութեան պաշտօնը կը կատարէր: Բայց այս նկատմամբ՝ հայ տպագրողաց առջև դրուած գծաւորութիւնք՝ շուտով իրենց լուծումը կարող պիտի չըլլային ընդունել: Հերետիկսութիւնք՝ որոց համար կ'ամբաստանուէին թէ մուծուած ըլլան ի սուրպագրեալ գիրս, որ օրուան վրայ կը տարբերէին ու կը բազմանային. թիովմաս Հայրապետ զոհ չէր ըլլար, ինչպէս յառաջ, պահանջելով զսրբագրութիւն այն տեղերուն որ կրնային հակառակիլ կամ անհամամայն համարուիլ էական մասանց հռովմական վարդապետութեան. այլ և կ'ուզէր փոփոխել Հայոց եկեղեցական արարողութիւններն և մասնաւոր սովորութիւններն, և Ոսկանայ սուրպագրած ժամագրքէն դուրս հանել այնպիսի մասունք՝ որ կը գտնուէին նոյն իսկ 'ի Հռովմ տպագրուած յայն, մարոնիտ և ուրիշ արեւելեան եկեղեցական գրոց մէջ:

Սրբագրութեանց անչափ եռանդեամբն դեռ թէ ի ծայրայեղութիւն մղուելով՝ հարկաւոր կը սեպէր Հայոց տուեմանք ալ Գրիգորեանին հետ համաձայնեցընել, մինչև իսկ անուանաց և թուականաց տարբերութիւններն հերետիկոսութիւն համարելով: այսպիսի վարմունքով աւելի չափազանց եռանդն և արդիւնք ցու-

ցընելու փափաք մը կ'երևցընէր, քան առաւածարանական ուսմանց հմտութիւն. որով բազմաթան ի Գաղղիա բազմաթիւ գանգաւանաց ձայներ և բուռն պարսաւալիտութիւնք՝ ոչ միայն զանոնք առաջարկող Թարգմանին հակառակ, այլ նաև Դրբոսէ փոխանորդին, որ հաճութիւն և հաւանութիւն կը ցուցընէր և իր ազդեցիկ իշխանութեամբ կը պաշտպանէր:

Հայոց պաշտպան կեցող եկեղեցականաց մէջ նշանաւոր եղաւ նախ Հայրն Պիդու (Pidou) Պարիսացի, գիտնական կրօնաւորն Թէափինեան և առաքելական քարոզիչ, որ անկեղծաբար և հաւատար լուսամտութեամբ 1666ին մայր եկեղեցւոյ գիրկն առաջնորդեց Լեհաստանի Հայոց գաղթականութիւնը: Այս աւետարանական անձին հետ յիշել արժան է և Գլիք (Piques) սորբոնեան վարդապետը, որ 1681ին հրատարակած այլևայլ նշանակներովը՝ ճարտար հմտութեամբ և արիւթեամբ կուռեցաւ Թիովմաս Հայրապետի ենթադրեալ սրբագրութեանց դրութեան գէմ: Հայկական Թարգմանութեանց պաշտօնական Թարգմանին ի զօր ջանաց նոյն տարւոյն մայիս 9 Թուականը կրող դրուածով մը պատահախանել իրեն. այնչափ անյաշող և վտանգալից էր այն, որ եպիսկոպոսական փոխանորդն անգամ ստիպուեցաւ զրին ձեռք առնուլ ի պաշտպանութիւն իւր անձին և գործոց:

Աթոռոյ պարսպութեան միջոցն վերջապէս ըմբնակալ, ի 1682 մայիս 26ին զահակալ սահմանաւեցաւ Գեոր. Դէթեան, որ ի Պարիսէ ծանուցանելով իւր բնորոշութիւնը և ամբարձումը յեպիսկոպոսութիւն Մարտիիայի՝ փոխիկ Դրբոսէէն հաշիւ և համար կը պահանջէր քաղաքին մէջ գտնուած Հայոց նկատմամբ գործածներուն: Ջատագովական յիշատակագրով մը՝ զոր նոր եպիսկոպոսին ներկայացցոյց նախկին Թեմական փոխանորդն, պաշտօնական կերպով կը յայտարարէ՝ թէ Հայրապետի ամէն սրբագրութիւններն ընդունած չէ, չմերժածներն ալ այնպիսիք են՝ որ արդէն Թեոդով, Գալանտիս և մանաւանդ Հաւատարափիւս Ժողովոյն հաւանութեան կնիքը կը կրեն. իսկ իր կողմանէ եղած քանի մի քմահաճ պեղծմանց համար կը յաւելու ըսել, թէ « ա-

նոնք կրնան տպագրական լրիսակը ըլլալ՝ քան թէ եպիսկոպոսական իշխանութեամբ եղած սրբագրութիւնը » :

* *

Այսպիսի վիճմանց և հակառակութեանց ատեն յանկարծ ձայն ելաւ թէ Հաւատասփիւռ ժողովը ծիրանասօր Նէրլիի կողմանէ տրուած տեղեկագրի մը վրայ վճռեք էր, որ Թովմաս Հայրապետ երեք տարի մնայ ի Մարսիլիա՝ իբրեւ առաքելական քարոզիչ և քննիչ հայկական տպագրութեանց, մասնաւոր թուակ մ'ալ սահմանելով իրեն ի վարձ այս աշխատանց :

Այս կարգադրութեամբ կերպով մը Հռովմայ նոյն ժողովոյն իշխանութեան տակ ձգել կարծուեցաւ Մարսիլիայի Հայերն, որ կը բնակէին ի Գաղղիա՝ Լուզուիկ ԺԴի պաշապանութիւնը վայելելով : Նոյն ատեններն Վատիկանի ու Լուզուիկ թագաւորի մէջ եղած յարաբերութիւնք այնչափ սերտ բարեկամականք չէին : Թագաւորն հրաման ստւած էր ազգային ժողով մը կազմել՝ յերեսունհինգ եպիսկոպոսաց, ամէն խորհրդականաց հաւանութեամբ պատուիրելով, որ աստուածաբանական ու կանոնական իրաւանց ուսուցիչք սահկուրին սորվեցրնել և ընդունելի ընել շորտ առաջնորդութիւններն, որոնց նպատակն էր ջնջել ի Գաղղիոյ զոգի անդաւլեռնականութեան (ultramontanisme), և որ համբաւաւոր են ի պատմութեան՝ Գաղղիական եկեղեցւոյ ազատութեանց անուամբ :

Սրդոմնն Լեւոնեան նոյն միջոցին ի Պարիս կը գտնուէր բաւական ժամանակէ ի վեր, թագաւորական խորհրդարանէն արգարութիւն պահանջելով : Այնչափ աւելի սիրալիք եղաւ գտած ընդունելութիւնը, որչափ խիթալի և զգուշալի կրնային երևնալ Հայրապետի տրուած նոր պաշապանութիւնք Մարսիլիայի եպիսկոպոսին և անոր մեծ փոխանորդին քով : Զի Լուզուիկ ԺԴ հաստատուն իր դիտաւորութեան վրայ, և թագաւորութեանը մէջ նոր ու հակառակամարտ համարուած իշխանութիւն մի չհանգուրծելով տեսնել, հրամայեց Պառլամանի արգարութեան ատենին պաշտօնեայ Մորանի, տեղեկութիւն առնուլ ի Հռովմայ

սահմանուած քննիչին վրայ, և հաստատուն պահել Հայոց արուած արտունութիւնը, իրենց զրոց տպագրութեան նկատմամբ : Այս առթիւ զրկուած արքունական թուղթը՝ 1683 տարւոյն 3 յունուարի և 15 փետրուարի թուականներն կը կրեն :

Թովմաս Հայրապետ 1683 փետրուար 25 և մարտի 1ին՝ ատենական հարցաքննութեան կոչուելով, յայտարարեց որ 1676ին Մարսիլիայէն անցնելու ատեն Գեր. Յանսոն վիճակաւոր եպիսկոպոսէն պաշտօնական հրաման ընդունել էր մնալ ի քաղաքին և հրակել հայերէն տպագրելի մատենից սրբագրութեան վերայ. և թէ այն ատենէն ի վեր անխտփան պարտաւոր էր թիարանին հիւանդանոցին մէջ արգելեալ յանցաւոր Թուրքերը քրիստոնեայ ընել, ու դարձի եկողներն խոստովանեցնելու. և երբէք հաւատաքննին պաշտօնէի գործ վարած չէ : Դժանոյց թէ երկու տարիէ ի վեր թուակ մը կ'ընդունէր ի Հռովմայ, բայց ոչ իբրեւ հաւատաքննիչ՝ այլ այն պատճառներու համար՝ զոր մասնաւոր թղթով մը ընդունած էր յԱլգիէի ծիրանաւորէ, և զոր ատենին առջև դրաւ : Այս թուղթս տրուած էր անոր 1681 ի 25 փետրուարի, յորում կ'ըսուէր, թէ ժողովը տեսնելով զկարեւորութիւն հայերէն լեզուն գիտցող քահանայի մը ներկայութեան ի Մարսիլիա, և թուրքերէնի տեղեակ անձի՝ արքունի թիարանին մէջ եղող գերեաց համար, սահմաններ էր երեք տարուան համար տալ Հայրապետի երեքհարիւր լիբա տարեկան թուակ. և այն պաշտօնն կատարելով՝ շարունակել միանգամայն և ուշ դնել սրբագրութեան վրիպական ընթերցումաց տպագրելի հայ գրոց :

Ներկայացոյց ատենին երկար ցուցակ մը մշտութեանց, զորս կը հաստատէր թէ գտած ըլլայ Ռիսնայ ժամապրոց և իր յաջորդին ձեռքով եղած ուրիշ տպագրութեանց մէջ : Այս հարցաքննութեանէն ետքը՝ որոյ նպատակն էր գէթ առ արտաքս պահպանել թագաւորական իշխանութիւնը, արգարութեան պաշտօնէին վճռով սահմանուեցաւ թէ Հայրապետի ի Մարսիլիա բնակութիւնը արքունի իշխանական մեծվայելութեան փաստակար

կէտ մը չունէր, ինչպէս և ոչ պետական տաճարնաշնորհութեան. — թէ հաւատաքննչի պաշտօն չունէր նա, և այդպիսի գործ իրեն յանձնուած չէր Հաւատաստութիւն ժողովոյն իրեն տրուած թղթով. — թէ այս թուղթը ոչ խորհրդարանին և ոչ ալ վիճակաւոր եպիսկոպոսին ներկայացուած չէր, ուստի և արժան էր համարել զայն իբրու պատճառ մը իրեն տրուելիք թղթակին, և ետեւաբար թոյլ տրուեցաւ որ Հայրապետ կարող ըլլայ շարունակել իւր բնակութիւնն ի Մարտիկա, միայն պայման դնելով՝ որ բացարձակաբար չխառնուի հայկական տպագրելի գրոց սրբագրութեան խնդրոյն և գործին, ծայնակս ուրիշ ո՞ր և իցէ պաշտօն չի կատարէ, առանց հրամանի կամ յանձնարարութեան վիճակաւոր եպիսկոպոսին: Վճիռը պարսկ մ'ալ կը դնէր Սողոմոն Լեւոնեանի, որ պարապելով ի հրատարակութիւն իւր ազգին գրչադիր մատենից, համաձայնի ճշգրտութեամբ ամենայն պայմանաց 1669ին տրուած արտօնագրին. կամ ուրիշ խօսքով, կարող չըլլայ գաղտնարար ուղղափառ հաւատաց վարդապետականին հակառակ բան մը հրատարակել:

Հայրապետեան իր ուզած դիրքին մէջ հաստատուելով, առաջինէն աւելի բուռն և իշխանական կերպ մը առաւ: Նոր ցուցակ մը յօրինեց ի լատին լեզու, յորում՝ Ոսկանայ ժամագրոց և ի Մարտիկա հրատարակուած ուրիշ հայ մատենից մէջ գտնուած ոչ ուղ-

ղափառական բացասութիւններն շատ աւելի կը զսնէր, և կը պահանջէր միանգամայն սրբագրութիւն Աստուածաշունչ գրոց՝ զոր Սողոմոն կ'ուզէր վերստին տպագրել ըստ մասին, (այսինքն Նոր կապարանը), որպէս զի ըստ ամենայնի համաձայնեցընէ լատին վուկաթային հետ:

Այսպիսի պահանջմանց համար կրկին բարձրացան զօրաւոր բողոքք, և որոց ամենուն բերան եղաւ Ռիչարտ Սիմոն, իր հրատարակած երկու նամակներով՝ 1683 տարւոյն սեպտեմբերի 20 և 28 թուականաւ, Պարիսացի իմաստուն վարդապետն կը ստորագրէ Մարտիկայի Հայոց կրած ամէն նեղութեանց պատմութիւնը, և Հայրապետի կողմանէ տրուած ցուցակի ամէն մնչութեանց ամբաստանութիւնն մէկիկ մէկիկ կը հերքէ, մեղադրելով թէ զինքն և թէ իրեն համակարծիք սեպուղ փիլիպ Դրրոսէ. « Հայոց իրաւունք և արդարութիւն ընելու համար, — կ'ըսէ, խօսքն աւարտելով, — հարկ է արեւելեան աստուածարանութեան հմուտ անձանց հետ խորհրդակցել. և այսպիսիք՝ զիրազոյն է զտնել ի Պարիս քան ի Մարտիկա »:

Ռիչարտի կողմանէ յարուցած վէճը կրնար Հայոց զատին պաշտպաններ զտնել զոմանս ի վարդապետաց Սորբոնի. բայց ասով բնականաբար Մարտիկայի աստուածաբանից անհամարութիւնը սխալ վերաբերուէր:

(Շարայաքնի)

